

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:3 • 2004

Översikt

1900-talets tragedier på den sovjetiska landsbygden. Nya källor och tolkningar

Av Lennart Samuelson

Under perestrojkan uppfordrades sovjetiska historiker att bryta med det kommunistiska partiets förlamande styrning av vetenskapen. Den marxistiska förfälskningen av landets nutidshistoria hade lett in i en återvändsgränd. Tabubelagda teman togs efterhand upp, inte sällan efter utmaningar från författare och publicister. Verk av amerikanska och västeuropeiska Sovjet-specialister utkom för första gången på ryska och fick stort genomslag. Det paradigmskifte då såväl teori som metod och ämnesval i den ryska historieförskrivningen stöptes om har skildrats i flera verk.¹ I mitten av 1990-talet inträdde emellertid vad som måste betecknas som en normalvetenskaplig fas. De senaste tio åren har förutsättningarna förändrats radikalt även för forskning om den sovjetiska landsbygdens historia. Därmed avses bonderevolutionen som föregrep de ryska revolutionerna 1905 och 1917, de väpnade bondeupproren under inbördeskriget 1918–1921, jordbrukets förhållanden under den nya ekonomiska politiken (NEP) på 1920-talet samt kollektiviseringen av landsbygden och fördrivningen av storbönderna (kulakerna²) under 1930-talet.

Trots en mängd litteratur hade inget självständigt eller allsidigt och sakligt verk skrivits i Sovjetunionen om den forcerade kollektiviseringen som ledde

1. Se t ex Robert W Davies, *Soviet History in the Gorbachev Revolution*, London 1989; Klas-Göran Karlsson, *Historia som vapen. Historiebruk och Sovjetunionens upplösning*, Stockholm 1999; Walter Laqueur, *Stalin. The Glasnost' Revelations*, London 1990; Alec Nove, *Glasnost' in Action. Cultural Renaissance in Russia*, London 1989.

2. Termen kulak fanns långt före revolutionsåret 1917 som beteckning på framgångsrika storbönder. Under 1920-talet försökte bolsjevikerna ge begreppet en marxistisk förankring med ekonomiska karaktäristika. Efterhand ändrades kriterierna, lika väl som böndernas ekonomiska läge och termen förlorade mycket av sitt analytiska värde. Den blev mer som en politiskt bestämd kategori. Med detta i åtanke är det ändå enklare att hänvisa till kulaker även på 1930-talet eftersom något bättre sammanfattande begrepp för de första offren i Stalins forcerade kollektivisering av landsbygden inte finns till hands. Om den begreppsförvirring som präglade bolsjevikernas analys av landsbygdens ekonomi, se t ex Moshe Lewin, "Who was the Soviet Kulak?", i Moshe Lewin, *The Making of the Soviet System*, New York 1985, s 121–141. Läsaren uppmanas alltså att hålla i minnet att bakom den nedsättande termen kulak dolde sig oftast de mest driftiga och innovativa bönderna som på 1920-talet hade tagit Lenins NEP-politik på allvar, men som bestämt uttalade sig mot statens kollektivistiska politik i slutet av 1920-talet.

fram till den största hungerkatastrof som landet någonsin genomlevt, det vill säga svältåren 1932–1933. Genom de kollektiv- och statsjordbruk (kolchoz, sovchoz) som etablerades, liksom de så kallade specialbyarna³ där fördrivna före detta storbönder tvingades bo och utföra straffarbete under övervakning av en kommandant från inrikesministeriets Gulag-avdelning ersattes bönderna i traditionell mening av nya sociala klasser. Fram till slutet av 1980-talet var forskare i väst hänvisade till samtida reportage, undermåliga tryckta sovjetiska källor och memoarer. Många frågeställningar var tabubelagda för ryska forskare. Andra teman censurerades hårt och ytterligare andra aspekter av agrarhistorien var helt enkelt okända eftersom även de ryska forskarna hade högst begränsad tillgång till arkiv.

Med denna kortfattade översikt vill jag ge en föreställning om bredden i dagens forskning om rysk agrarhistoria. Till fördjupad analys av enskilda problematiker finns anledning att återkomma. Först redovisas hur den sovjetiska historieskrivningen om kollektiviseringen genom Viktor Danilovs och Nikolaj Ivnitiskijs insatser och tack vare Chrusjtjovs avstalinisering och avslöjandena på 20:e partikongressen gjorde framsteg till mitten av 1960-talet. Sedan skisseras vad arkivens öppnande och det internationella samarbetet sedan 1992 har åstadkommit. Vidare antyds vilka forskningsområden som framgent kan ge störst kunskapsstillskott.

Historieforskningens villkor under avstaliniseringens tid.

En fascinerande analys av utvecklingen från femtioalets ”töväder” till 1980-talets perestrojka inom den ryska historikerkåren har skrivits av Roger Markwick.⁴ Han behandlar flera stridsfrågor där progressiva historiker reviderade den stalinistiska historiesyn som klavbundit forskningen fram till 1953. Det

3. Fördrivna bönder anvisades avlägset belägna platser i norra Ryssland och Sibirien, där de skulle uppföra sina nya bosättningar. I administrativa sammanhang talades successivt om *pereselenija* respektive *poselenija*. Prefixen pere- och po- hänvisar till omflyttning respektive fasta boplatser. Allt eftersom byarna för före detta kulaker och deras familjer fick en nödortfug infrastruktur och ekonomisk bas talades i administrativa dokument om *spets* = special- eller *trud* = arbets- *poselok* = mindre by. För enkelhets skull skriver jag genomgående specialbyar, även om bosättningar i den första kaotiska tiden 1930–1932 då hundratusentals bondefamiljer gick under av hunger och epidemier. Missförhållandena och hungerkatastrofen uppmärksammades i intern rapportering och ledde till att säkerhetstjänsten GPU övertog administrationen inte bara av expropriering och transporter, utan även av de nya boplatserna liksom ansvaret för det tvångsarbete i skog, på vägar och byggen som före detta bönder måste utföra.

4. Roger D Markwick, *Rewriting History in Soviet Russia. The Politics of Revisionist Historiography, 1956–1974*, London 2001. Markwicks bok belönades 2003 med hederspris av Brittiska associationen för slaviska och östeuropeiska studier (BASEES). Han använder ”revisionist” i traditionell historiografisk mening, d v s med neutrala eller rentav positiva förtecken. Idag associeras ju oftast historierevisionism enbart med förnekelse av Förntelsen och andra folkmord.

konservativa partietablissemanget förestavade en skolastisk tolkning av Marx, Lenins och Stalins utsagor om fem på varandra i världshistorien följande produktionssätt, om Rysslands kapitalistiska utveckling före första världskriget samt om bolsjevikpartiets kamp för omdaning av landet på 1920- och 1930-talen. På vart och ett av dessa områden kunde historikerna under tövädersperioden på 1950-talet luckra upp den dogmatiska marxism som fungerade som rättesnöre för alla samhällsvetenskaper. Stalins partihistoria från 1938 med alla dess förvrängningar och lögner verkade som prokrustesbädd för hur varje fas i rysk 1900-talshistoria skulle tolkas ända fram till 1960-talet. Avslöjandena om terrorn under Stalintiden hade tillsammans med frisläppandet av hundratusentals politiska fångar från lägren skapat ett mer hoppgivande samhällsklimat.⁵

Viktor Danilov (1925–2004) fick liksom Nikolaj Ivnitiskij (f 1922) sitt elldop som frontsoldat under andra världskriget innan de påbörjade akademiska studier. Båda hade personliga minnen av kollektiviseringen av landsbygden och den stora svältkatastrofen 1932–1933. Ivnitiskij hade upplevt hur hans egen fars egendom konfiskerades och familjen deporterades till en fjärran specialby. I den akademiska institution där de fick sin utbildning kunde de fritt läsa verk av 1920-talets ledande agrarekonomer Alexander Tjajanov och Nikolaj Kondratiev som under NEP innehade poster i jordbruksministeriet och motsatte sig planerna på en kollektivisering av jordbruket. Självfallet fick dessa av partiet senare fördömda personer inte citeras eller återopas i neutrala termer. Danilovs avhandling behandlade de tekniska förutsättningarna för jordbrukets kollektivisering. Hans bok i samma ämne publicerades 1957 och rönt uppseende även utomlands.⁶ Danilov fick då kontakt med de framstående brittiska historikerna Edward Carr, Robert Davies och Orlando Figes. Han inbjöds av Carr att besöka Cambridge men vid den tiden lät det sig inte göra. I väst fick Danilovs forskning betydelse för bland andra Moshe Lewin.⁷

5. Man skall inte underskatta spridningen av fritänkande i historiska frågor som följde på 20:e partikongressen, åtminstone inte inom den vetenskapliga eliten. En föreställning om hur rättfram debatterna utspelade sig då Chrusjtjovs ”hemliga tal” lästes upp vid akademiska institutioner ger dokumentsamlingen *Doklad N.S. Chrusjtjeva o kul'te litjnosti Stalina na XX s'ezde KPSS* [N S Chrusjtjovs tal om Stalins personkult på SUKP:s 20:e kongress], Moskva 2002. Den innehåller rapporter från partimöten i Moskva, Leningrad och andra städer år 1956. Naturligtvis upprätthöll partiet och dess medlemmar utåt en annan profil. Men en intern motsättning hade byggts upp som sedan lade grund för ”dubbel-tänkande”, d v s att hysa en men yppa en annan åsikt.

6. *Sozdanie material'no-tehnitjeskich predposylok kollektivizatsii sel'skogo chozjajstva*, [Skapandet av de materiella och tekniska förutsättningarna för kollektiviseringen av jordbruket], Moskva 1957.

7. Moshe Lewin, *La Paysannerie russe et le pouvoir soviétique, 1928–1930*, Paris 1966 [eng övers *Russian Peasants and Soviet Power*, Evanston 1968]. Lewin (f 1921 i Wilno /Vilnius/ i Polen) undkom

Danilov resonerade i till synes ortodoxa termer att kollektivisering av det ryska lantbruket var nödvändig, helt enligt vad partihistorien förestavade om Lenins så kallade kooperationsplan. Men han kom fram till att beslutet om en fullskalig kollektivisering fattats vid en tidpunkt då de materiella och tekniska förutsättningarna saknades. Detta var tillräckligt för att dogmatiska partihistoriker skulle protestera. Under slutet av 1950-talet och början av 1960-talet vann hans synsätt emellertid allt större respekt. Avstaliniseringen och den långvariga krisen inom jordbruket hade framkallat krav på historiska analyser av hur kollektiviseringen egentligen hade gått till. En grupp historiker vid ryska Vetenskapsakademiens historiska institut fick uppgiften att skriva en historik och kunde forska fritt i alla arkiv, inklusive det så kallade Kreml-arkivet (idag kallat Presidentarkivet), där exempelvis politbyråns beslutsprotokoll fanns.

Under 1960-talets första år skrev Danilov tillsammans med bland andra Ivnitskij en flerbandshistorik om kollektiviseringen av landsbygden. Boken *Kollektiviseringen av SSSRs jordbruk, 1927–32* låg färdig i korrektur. Men utgivningen stoppades efter Nikita Chrusjtjovs avsättning i september 1964. Tre år senare förstördes trycksatserna.⁸ Med Brezjnevs återstalinisering efter 1965 började Danilov och hans generationskamrater att systematiskt motarbetas. Dessa "sextiotalisterna" (*sjestidesiatniki*) kunde inte längre bedriva fri forskning om 1930-talets ryska landsbygd. Nikolaj Ivnitskij valde att skriva om hur storbönderna fördrevs från sina hembyar, men i partihistoriens traditionella termer. Genom att inrama framställningen med Lenins skrifter och partiets resolutioner lyckades han ge ut verk som innehöll en mängd fakta om bondeupprorshärdarna 1930–1931 och om de så kallade specialbyarna i Ural och Sibirien.⁹ Danilov behöll sin anställning vid Vetenskapsakademiens historiska institut. Under 1970-talet koncentrerade han sin forskning till ekonomiska, sociala och agrartechniska förhållanden under NEP-perioden.¹⁰

Förtintelsen till skillnad från många av sina släktingar då han 1941 lyckades fly undan nazisterna. Han arbetade i Sovjet på en kolchos och ett järnverk, värvades som officer i Röda armén innan han efter kriget återvände till Polen. Därefter flyttade han till Israel och senare till Frankrike. Lewin har i *The Making of the Soviet System*, London 1985, stakat ut milstolpar för den sociala och ekonomiska historien om Rysslands 1900-tal. I *Le Siècle soviétique*, Paris 2003 (eng övers, London 2004), redovisar han hur nya aspekter av Sovjetepoken kan belysas genom de nyöppnade arkiven.

8. Viktor Petrovitj Danilov, Nikolaj Aleksejevitch Ivnitskij, m fl, *Kollektivizatsija sel'skogo chozjajstva v SSSR. 1927–1932 gg.*, 2a-korrektur 1964 (ej publicerat).

9. Nikolaj Aleksejevitch Ivnitskij, *Klassovaja bor'ba v derevne i likvidatsija kulatjstva kak klassa* [Klasskampen på landsbygden och elimineringen av kulakerna som klass], Moskva 1972.

10. *Sovjetskaja dokolchoznaja derevnja: naselenie, zemleispol'zovanie, chozjajstvo*, Moskva 1977, samt *Sovjetskaja dokolchoznaja derevnja: sotsial'naja struktura, sotsial'nye otnošenija*, Moskva 1979. Dessa

"Sextiotalisternas" insatser blev välkända i vida kretsar. Artiklar som publicerats innehöll mycket som stod i strid med den förfälskning av kollektiviseringens historia som gavs företräde under Brezjnevs återstalinisering. Delar av det manus som stoppades från trycket var känt av Roy Medvedev, en outsider i det akademiska livet som berövats sin post på grund av skarpa uttalanden mot återstaliniseringen.¹¹ Medvedevs storslagna *Let History Judge* innehöll en omfattande dokumentation om repressionen under stalinismen. Avsnitten om kollektiviseringen och massfördrivningen av storbönderna bygger på den år 1964 stoppade monografien av Danilov och andra.¹² Då hade Medvedev som förklaringsmall den mot 20:e partikongressen trogna linjen att Stalin och hans närmaste män personligen bar ansvaret för den terror som drabbat landsbygden, städerna, bönderna och intelligentian. Med andra ord skulle Stalin ha avvikit från den av Lenin och partiet korrekt utstakade färdriktningen. Sedan dess har naturligtvis även denna berättelse modifierats åtskilligt, men boken behåller sitt värde ur empirisk synvinkel.¹³

Genom den genomlysning av kollektiviseringens historia som skett under 1960-talet kunde historiker i väst skriva monografier. Utifrån tryckta källor klarlades händelseförloppet under decennieskiftet 1929–1930, då NEPs blandekonomi upplöstes, planhushållningen och kollektiviseringen genomfördes.¹⁴ En analys av terrorn i ett långt perspektiv från revolutionen 1917 till Stalins död 1953 gjordes av österrikaren Hellmut Andics som i likhet med britten Robert Conquest i stor utsträckning baserade sig på vad de ryska "sextiotalisterna" skrivit.¹⁵

två böcker baserades på Danilovs avhandling för doktorsgraden som han försvarade 1982. Den förstnämnda har översatts till engelska *Rural Russia under the New Regime*, Bloomington & Indianapolis 1988.

11. Tvillingbröderna Roy och Zjorez Medvedev var barn till en år 1937 avrättad partifunktionär. De hade vuxit upp på barnhem utan direkt kännedom om faderns dom och familjens vidare öde. På 1950-talet fick de ta del av rehabiliteringsbeslutet av fadern. Zjorez blev biolog och Roy historiker, utestängd från de akademiska institutionerna efter att på 1960-talet ha anslutit sig till dissidentrörelsen.

12. Roy A Medvedev, *K sudu istorii: Genezis i posledstvija stalinizma*, New York 1974, s 163–217; förkortad eng övers, *Let History Judge. The Origins and Consequences of Stalinism*, London 1971, s 71–101.

13. Jfr den reviderade och uppdaterade utgåvan i samlingsverket *Izbrannye proizvedenija*, vol 1: 4, Moskva 2002.

14. Jfr t ex Fabio Bettanin, *La collettivizzazione delle campagne nell'URSS: Stalin e la "rivoluzione dall'altro" (1929–1933)*, Rom 1978; Robert W Davies, *The Industrialisation of Soviet Russia*, vol 1, *The Socialist Offensive. The Collectivisation of Soviet Agriculture, 1929–1930*, London 1980.

15. Hellmut Andics, *Der grosse Terror. Von den Anfängen der russischen Revolution bis zum Tode Stalins*, Wien 1967; Robert Conquest, *Den stora terrorn. Stalins skräckväld under 1930-talet*, Stockholm 1971 (1968).

Den post-sovjetiska periodens förnyelse av agrarhistorisk forskning.

Sedan slutet av 1980-talet har primärmaterial ur de ryska arkiven blivit tillgängligt i förut oanad mängd. Som många andra ryska historiker ville Danilov försäkra sig om att en lätt tillgänglig inkörspport skulle finnas för historieintresserade och forskare. Tillsammans med rektorn vid Moscow School of Social and Economic Sciences, Teodor Shanin,¹⁶ tog han initiativ till ett forskningsprogram som syftar till en inventering av arkivmaterial i centrala och regionala arkiv samt utgivning av kommenterade dokumentsamlingar. Detta omfattande arbete hindrade inte Danilov från att skriva artiklar i historiska och aktuella ämnen. Han behandlade bland annat tsarregimens och dess ministrars bristande förståelse för behovet av bondereformer.¹⁷ Han skrev om terrorn mot bönderna, som enligt hans tolkning inleddes redan 1927–1928 och kulminerade i massavrättningarna 1937–1938 av hundratusentals bönder, betecknade som före detta kulaker, kontrarevolutionära eller brottsliga element som flyttat tillbaka från förvisningsorter till sina hembyar eller till städerna.¹⁸

Tyngdpunkten i Danilovs verksamhet låg dock i att inventera källmaterial om bonderevolutionen 1902–1922, NEP-perioden, kollektiviseringen av landsbygden och 1930-talets repression mot bönderna. Danilov sammanställde tillsammans Andrea Romano ur Ryska krigsarkivet (RGVA) en rysk-italienskspråkig dokumentvolym om *Röda Armén och landsbygdens kollektivisering i SSSR (1928–1933)*.¹⁹ Romano har analyserat hur arméns ledning ställde sig till kollektiviseringen och hur arméförband involverades i upprättandet av kolchoser.²⁰ I serien om bonderevolutionen har utkommit två källvolymerna om

16. Teodor Shanin är känd för sina verk om "peasant societies", i vilka han för en västeuropeisk läsekrets introducerade den ryske agrarekonomen Tjajanov. Shanin var på 1940-talet tvungen att tillbringa sin barndom i en specialby för fördrivna balter men kunde senare utvandra till Israel. I början av 1990-talet flyttade Shanin sin verksamhet från Manchester University för att starta en forskningsinriktad högskola i Moskva. Bland Shanins verk som på 1990-talet översatts till ryska och fått genomslag i debatten märks hans, *Russia as a Developing Society. The Roots of Otherness: Russia's Turn of the Century*, vol 1, London 1985; *Russia, 1905–07. Revolution as a Moment of Truth. The Roots of Otherness. Russia's Turn of the Century*, vol 2, London 1986.

17. "Agrarnye reformy i agrarnye revoljutsii v Rossii (1861–2001)" [Agrarreformer och agrara revolutioner i Ryssland], i Grigorij Nikolajevitj Sevost'janov (red), *Rossija v XX veke: Reformy i revoljutsii*, [Ryssland i 20:e seklet: Reformer och revolutioner], Moskva 2002, vol 1, s 20–37.

18. Danilov, "K istorii stalinskogo terrora" [Till historien om den stalinistiska terrorn], *Kuda idet' Rossija? Formal'nye instituty i real'nye praktiki* [Vart går Ryssland? Formella institutioner och reella praktiker], Moskva 2002, s 309–323.

19. Viktor Danilov & Andrea Romano (red), *Krasnaja Armija i kollektivizatsija derevni v SSSR (1928–1933 gg)* [Röda Armén och landsbygdens kollektivisering i SSSR (1928–1933)], Neapel 1994.

20. Andrea Romano, *Contadine in uniforme. L'Armata Rossa e la collettivizzazione delle campagne nell'URSS*, Turino 1999.

den av socialistrevolutionären Antonov ledda bonderevolten i Tambov-guvernemenetet, som endast med omfattande insatser av Röda armén kunde kvävas 1920–1921. Trots att detta uppror varit det mest omskrivna hade forskningen inte tidigare fått tillgång till väsentligt källmaterial om Antonovs politiska och ekonomiska program. Viktiga delar av arméns planer för att krossa upproret var inte heller tillgängliga.²¹ Vidare har en dokumentvolym redigerats om Filipp Mironov, den ledare för kosackernas ryttararmé som av Lenin stämplades som "kontrarevolutionär".²² Ett viktigt tillskott utgörs av protokollen från partiets centralkommittés plenarmöten 1928–1929 då NEP-politiken avvecklades. Sedan protokollen från politbyrå, partiets högsta instans, avhelligats kan tidigare oklara detaljer i beslutsprocessen klargöras. Där forskningen tidigare varit hänvisad enbart till de redigerade utskriften och resolutionerna från de avgörande debatterna har man idag de stenografiska uppteckningarna i deras helhet. Stalins manövrerande mot och triumf över den starka falang kring Bucharin som motsatte sig tvångsåtgärder mot bönderna har därmed blivit tydliggjord.²³

Om de fördrivna storböndernas (kulakernas) öden i västra Sibirien redigerade Danilov tillsammans med Sergej Krasil'nikov (f 1949) fyra volymer. Krasil'nikov planerar därutöver en serie källutgåvor om specialbyarna i alla delar av Sovjet.²⁴ Därtill kan noteras att många undersökningar har gjorts på regionala arkivmaterial om kollektiviseringen och de förvisade böndernas situation under 1930-talet.²⁵ Ivnitskij har på 1990-talet skrivit i klartext och utan

21. *Krest'ianskoje dvizjenije v Tambovskoj gubernii, 1917–1918. Dokumenty i materialy* [Bonderevolten i Tambov-guvernemenetet 1917–1918. Dokument och material], Moskva 2003; *Krest'ianskoje vosstanie v Tambovskoj gubernii v 1919–1921 gg. ("Antonovs'jtina")*. Dokumenty i materialy. [Bonderevolten i Tambov-guvernemenetet 1919–1921. ("Antonovrörelsen"). Dokument och material]. Tambov 1994. En bibliografi från Tambovs universitet om Antonov-rörelsen omfattar över 900 titlar (böcker och artiklar). Men alltjämt saknas en monografisk framställning som utnyttjar det nyttillkomna arkivmaterialet om denna fas i inbördeskriget.

22. *Filipp Mironov. Tichij Don v 1917–1921 godach. Dokumenty i materialy* [Filipp Mironov. Stilla Don under åren 1917–1921. Dokument och material], Moskva 1997.

23. Viktor Petrovitj Danilov, Oleg Vital'evitj Chlevnjuk & Aleksandr Jur'evitj Vatlin (red), *Kak lomali NEP. Stenogrammy plenumov TsK VKP(b) 1928–29 gg.* [Hur NEP avbröts. Stenogram från VKP(b):s centralkommittés plenarmöten]. 5 vol, Moskva 2000. Verket redovisar de avgörande debatterna mellan Stalins anhängare och Bucharin-gruppen samt noggranna kommentarer till CK-plena i april, juli och november 1928, samt april och november 1929. Utgivarna har beaktat de källkritiska aspekterna vad gäller skillnader mellan ursprungligt stenogram, de av talarna själva redigerade och de slutligen tryckta protokoll som distribuerats inom partiet. Från CK-möten var tidigare oftast bara de publicerade resolutionerna tillgängliga för forskningen.

24. *Spetsposelentsy v zapadnoj Sibiri*, vars fyra volymer tar upp perioderna 1930–1931, våren 1931–början av 1933, 1933–1938 respektive 1939–1945, Novosibirsk 1992, 1993, 1994 resp 1996.

25. Se t ex Ol'ga Aleksandrovna Nikitina, *Kollektivizatsija i raskulatjvanie v Karelii* [Kollektivisering och avkulakisering i Karelen], Petrozavodsk 1997; *Neizvestnaja Karelija* [Det okända Karelen], med

det leninistiska utanverk som förekom i hans tidigare böcker om kollektiviseringen av landsbygden.²⁶

Serien *Den sovjetiska landsbygdens tragedi 1927–1939* omfattar fem volymer med dokument om NEP-tidens agrara förhållanden, kollektivjordbrukens upprättande under brutala former 1930–1931, massvälten 1932–1933 och kolchoz-systemets konsolidering på 1930-talet.²⁷ Det finns på sina håll en mer eller mindre berättigad skepsis mot källvolymerna. Då det inte är fråga om utgivning av exempelvis en komplett brevväxling uppkommer frågor om urval och styrning, och risken för ett tendentiöst eller tidsbundet val av dokument. Under sovjettiden utgavs dokumentvolymerna som illustrerade den redan tillrättalagda partihistorien med noggrant sovrade dokument. Dessa var i och för sig inte förfälskade i snäv mening. Men eftersom historikerna varken kunde åberopa andra arkivdokument som motsade ”partilinjens” eller självständigt gå vidare i arkivforskning kom denna utgivning snart i vanrykte. När de internationella källpubliceringsprojekten inleddes efter 1992 uppsattes således helt andra kriterier för vad som skulle ingå i käll- och dokumentsamlingar.²⁸ De som inventerade arkiven måste kartlägga bestånd som överhuvud inte varit föremål för forskning. Trots att endast en mindre del kan publiceras blir olika källor omnämnda och förklarade i förord och kommentarer. De tryckta källvolymerna kan ibland redan i sig vara tillräckliga för forskningsuppgifter. I andra fall tjänar de som en god inkörsport för egen arkivforskning.²⁹

innehållsrika redogörelser från informationsavdelningen inom hemliga polisen OGPU avsedda för den högsta politiska ledningen. Se vidare Tat'iana Ivanovna Slavko, *Kulatskaja ssylka na Urale 1930–1936* [Kulakförvisningarna i Ural 1930–1936], Moskva 1995. Forskare i Jekaterinburg och Perm har under 1990-talet åstadkommit en genomgripande analys av hur de till Ural fördrivna kulakerna måste bygga upp nya samhällen, *spetsposëlki* [specialbyar], arbeta under tvång vid byggen, hyggen eller fabriker. Endast en minoritet kunde återuppta jordbruksarbete.

26. Nikolaj Aleksejevitch Ivnitiskij, *Kollektivizatsija i raskulatjivanie (natjalo 30-ch godov)* [Kollektiviseringen och avkulakiseringen (1930-talets början)], Moskva 1996.

27. Viktor Petrovitj Danilov, Roberta Manning & Lynn Viola (red), *Tragedija sovjetskoj derevni. Kollektivizatsija i raskulatjivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy*, V 5-i tomach, Moskva 1999–2003. I forskningen för *Tragedija* har drygt 30 personer deltagit från bl a Ryssland, USA, Frankrike, Storbritannien, Italien och Australien. I förlängningen av detta projekt planeras en engelskspråkig komprimerad utgåva.

28. Problem och resultat vid utgivning av dokument om rysk 1900-talshistoria diskuterades vid en nationell konferens i juni 1999 i Moskva, jfr *Problemy publikatsii dokumentov po istorii Rossii XX veka*, Moskva 2001.

29. En motsvarande satsning på utgivning av stora mängder dokument har även gjorts på det utrikespolitiska området, där exempelvis relationerna Tyskland–Sovjet på 1940-talet, Israel–Sovjet på 1940- och 1950-talen, USA–Sovjet på 1920- och 1930-talen samt många andra spörsmål har blivit belysta.

Resultat och framtidsutsikter

Före glasnost var det okänt vilka källor som kunde finnas i hemliga polisens arkiv. GPU, som organisationen hette 1923–1934, hade inte bara säkerhetspolisens sedvanliga funktion att kontrollera politiska motståndare till regimen. Inom GPU fanns även avdelningar som skulle ställa samman rapporter om läget på landsbygden. I kombination med annat källmaterial från statsarkiven (GARF, RGAE) och regionala arkiv har forskningen idag nått en tidigare oanad insikt i Stalins och övriga kommunistiska makthavares beslutsunderlag. Bolsjevikerna regerade i ett land med närmare 100 miljoner bönder och hade före revolutionen knappast gjort inbrytningar på landsbygden. Under inbördeskriget hade de i första hand attraherat de fattigare skikten i byarna. För varje aspekt av regeringens politik visavi bönderna (prispolitik, skatter, osv) var det viktigt för makthavarna att ha en pålitlig informationskälla vid sidan om partiet, ministerierna och tidningarna. Ett urval av dessa källor har utkommit. GPUs rapporter tillställdes endast den högsta ledningen i stat och parti. De skiljer sig från rapporter inom jordbruksfolkkommissariatet genom betydligt större detaljrikedom från hela ryska delrepubliken, Ukraina och Kazachstan. GPU strävade att i varje rapport generalisera. Ofta exemplifieras genom det som avvek från genomsnittet – oavsett om det gällde inställningar, uppfattningar och rykten bland bönderna eller konkreta siffror om skördar, inlämnade naturaskatter eller andra ekonomiska förhållanden.³⁰

Bland de problem som stått i centrum för den nya agrarforskningen kan nämnas: Hur många offer krävde kollektiviseringen och avkulakiseringen åren 1930–1932, liksom den därpå följande svältkatastrofen 1932–1933 i framför allt Ukraina, nedre Volgaregionen, norra delarna av Kaukasus och södra Ural? Genom de gemensamma insatserna av forskarkollektivet i *Tragedija*, och tack vare att folkräkningen från 1937 återfunnits vet man idag mer bestämt hur många tiotusentals storbönder som i avkulakiseringens in-

30. Danilov har med Alexej Berelowitch (Maison des Sciences de l'Homme, Paris) redigerat dokumentsamlingarna *Sovjetskaja derevnja glazami VTjK-OPGU-NKVD. 1918–1939* [Den sovjetiska landsbygden med Tjekans-GPUs-NKVD:s ögon, 1918–1939], volym 1 1918–1923, Moskva 1998; volym 2: *Sovjetskaja derevnja glazami OGPU. 1923–1929* [Den sovjetiska landsbygden med OGPUs ögon, 1923–1929], Moskva 2000; volym 3:1–2: *Sovjetskaja derevnja glazami OGPU-NKVD. 1930–1934* [Den sovjetiska landsbygden med OGPU-NKVD:s ögon], Moskva 2003–2004, *Sovjetskaja derevnja glazami NKVD. 1934–1939* [Den sovjetiska landsbygden med NKVD:s ögon], Moskva 2004. I redaktionen för volymerna 3–4 ingår även Nicolas Werth och författaren till denna översikt.

ledning avrättades eller sattes i koncentrationsläger.³¹ En avsevärt större kategori bland kulakerna fördrevs till avlägsna skogsområden i norra Ryssland, Ural och västra Sibirien. Sammanlagt deporterades 1930–1932 över två miljoner bönder med familjemedlemmar till avlägsna områden. I såväl fack- som skönlitteraturen förekom uppgifter om att 10–15 miljoner bönder skulle ha förvisats och gått en säker undergång till mötes. Den nya bild som avtecknar sig är mer komplex.

Under de första deporteringsvågorna vintrarna 1930 och 1931 förvisades merparten av kulakerna enligt listor som gjorts upp av hemliga polisen (GPU). GPU:s transportavdelning ansvarade för transportererna till bestämmelseorterna. De fick även ta hand om de överklaganden som förekom mot deporteringsbeslut. En ytterst liten andel av de förvisade fick återvända till sina hembyar. Det kunde bero på att man inte tagit hänsyn till sådana omständigheter som att de kämpat på den röda sidan i inbördeskriget eller att deras son tjänstgjorde i Röda armén. De första åren hade Sovjetmyndigheterna i de nordliga områdena inte förberett sig för att ta hand om de förvisade. Varken bostäder eller material för att bygga de nya bosättningarna fanns i tillräcklig utsträckning. Än mindre hade man förutsett behovet av livsmedel att dela ut till de nyinflyttade. Planerna på att sätta de fördrivna kulakerna i arbete inom byggnadsverksamhet, skogsbruk eller lantbruk var kaotiska. Faciliteter för sjukvård och undervisning saknades. Hundratusentals bönder fick tillbringa den första tiden i tält eller jordkolor. Då skördade nedsatt fysik och epidemier hundratusentals offer, särskilt som barnadödligheten steg till oerhörda mått. Många vuxna kulaker flydde från sina förvisningsorter till städerna. Dessa katastrofala förhållanden återspeglas i GPU:s rapporter till den högsta stats- och partiledningen. Från 1933 övertog GPU ansvaret för de så kallade specialbyarna som därmed länkades till GULAG-styrelsen. En kommandatur för varje by fick ansvar för böndernas uppehälle, arbetstilldelning och försörjning. Denna tidigare föga kända form av tvångsarbete i GULAGs utkanter har således blivit kartlagd för första gången.

31. Begreppet "likvidering av kulakerna som klass" innefattade expropriation av egendom, inre exil eller, i ett relativt sett mindre antal fall, exekution eller koncentrationsläger. Närmast till hands ligger kanske termen "eliminering" av en grupp som social och ekonomisk kategori. För att undvika oklarheter bör exempelvis termen "utrotning" av kulakerna undvikas. Det var på 1930-talet en terminologi ("ausrotten") som nazistiska skildringar av Sovjet medvetet missbrukade, jfr t ex Karl Albrecht, *Der verratene Sozialismus: Zehn Jahre als hoher Staatsbeamter in der Sowjetunion*, 2 uppl, Berlin 1939, s 248 (sv förkortad övers av Per Engdahl, *Den förrådade socialismen: tio år som statstjänsteman i Sovjetunionen*, Stockholm 1940). Termen utrotning ger felaktiga associationer om skeendet och reulerar inte sällan i förvirrande tolkningar om antalet offer för kollektiviseringen i Sovjet.

Sammanfattningsvis har tillgången till nya arkivmaterial gjort det möjligt att ur många synvinklar studera den sovjetiska landsbygden. Förhållandena under ryska inbördeskriget i skilda delar av landet uppfordrar till förnyade analyser. Om motståndet mot kollektiviseringen har redan monografier och artiklar skrivits, men mycket återstår. Förhållandena i de före detta kulakernas specialbyar på landsbygden eller i närheten av de stora städerna väntar likaledes på genomlysning. Många studier har hittills haft ett snävt kronologiskt eller regionalt perspektiv. Komparativa analyser över tid och rum har nu blivit möjliga. Successivt växer en ny syntes fram som bygger på såväl den samtida litteraturen, minnesuppteckningar och de nya arkivmaterialen om den ryska landsbygdens drama under första hälften av 1900-talet.